

Baumhorn Lipót és Kovács Károly budapesti építészek munkássága a századfordulás Újvidéken

Újabb építéstörténeti eredmények¹

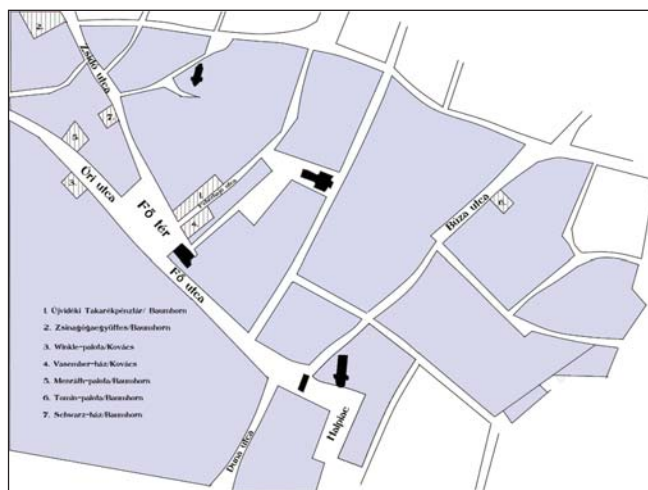
Oszkó Ágnes Ivett²

Absztrakt

Újvidék 20. század eleji építészetében fontos szerepet töltött be az épülő zsinagóga-komplexum tervezője: Baumhorn Lipót (1860–1932). A budapesti építész a zsinagógán kívüül négy alkotást hagyott hátra a városban: egy banképületet a Fő téren, ennek közelében egy bútorkereskedő reprezentatív palotáját és egy kisvárosias, kétszintes lakóházat. Ezévi levéltári kutatásaim felfedték egy mára már elbontott Baumhorn-ház egyes, a helyi szakemberek által nyelvi okokból nem értelmezhető adatait is. Előadásom célja az egyébként zsinagógaépítészként ismert Baumhorn és közeli munkatársa – egyben a zsinagóga építőmestere –, Kovács Károly műveinek bemutatása. Fontosnak tartom, hogy ezen épületeket ne csak a századfordulás stílusok tükrében, hanem városi kontextusban is értelmezzük, kijelölve helyüket a városszövetben és a város társadalmában is. Tanulmányomban az építészettörténeti kordokumentumok mellett az építész és a zsidóság társadalmon belül elfoglalt helyének meghatározására is kísérletet teszek.

Újvidék 20. század eleji építészetében fontos szerepet töltött be az épülő zsinagóga-komplexum tervezője: Baumhorn Lipót (1860–1932). A budapesti, főként zsinagógaépítészként számon tartott tervező újvidéki munkáit 2011-ben megjelent tanulmányomban³ számba vettem ugyan, ám dolgozatom leíró jellegű volt, s főként

az ismert épületek formai jegyeire fókuszált. Az azóta megvalósult levéltári kutatás⁴ azonban nemcsak egy elbontottnak tartott Baumhorn-épület adatait tárta fel előttem, hanem ráirányította figyelmemet az építész és eddig *rejtve maradt* munkatársa, Kovács Károly kapcsolatára és a városi építkezésekben betöltött szerepükre is. Az újvidéki Baumhorn-épületek művezetőjéről⁵ a hazai szakirodalomban eddig kevés szó esett. Nevén és kézjegyén kívül még mindig nem sokat tudunk róla, az azonban bizonyos, hogy a közös munkákon kívül önálló alkotásai is születtek a délvidéki városban. A két építész újvidéki munkái az újdonság varázsa mellett azért is érdemelnek további figyelmet, mert a többnemzetiségű városban tudomásom szerint ők az egyedüli fővárosi építészek, akik nemcsak egy-egy épület erejéig alkottak itt; az általuk tervezett épületek pedig a város jelentős, kikerülhetetlen fókuszpontjain állnak (1. ábra). Érdekes kérdés még Baumhorn zsidósága, az országszerte elismert zsinagógatervező felekezeti hovatartozása, melynek a megrendelésekben betöltött szerepéről is szót kívánok ejteni.

1. ábra

(A szerző munkája a város Sauter-féle századfordulós térképe alapján.)

Tanulmányomban Baumhorn és Kovács épületei közül azokra koncentrálok, melyekkel kapcsolatban a forráskutatás új eredményre vezetett (időrendben: Újvidéki Takarékpénztár, zsinagóga-együttes, Winkle-palota, Vasember-ház, Schwarz Lipót lakóháza). A teljes műlista további két lakóháza – a Menrath-palota (Kralja Aleksandra u. 14., 1908 körül) és a városközponttól távolabb eső ún. Tomić-palota (Trandafil tér 12., 1909 körül?) – a levéltárból hiányzó dokumentáció és az építkezés évében megjelent, de mára felkutathatatlan hírlapszámok miatt nem képezi tárgyát jelen írásnak.

1. Újvidék építésze a századfordulón

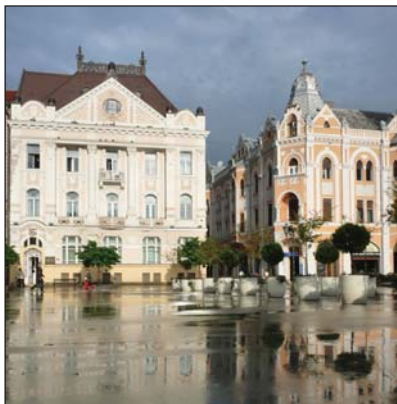
A 19. század második felének építészeti alkotásait – melyek Újvidéken az 1849. június 11–12-iki ágyútüzet követő újjáépítés során születtek⁶ – sokáig nem tartotta elég egyéni ízűnek és kvalitásosnak a kutatás ahhoz, hogy közelebbről megvizsgálja.⁷ (Az ezredforduló óta az érdeklődés homlokterébe került a korszak.) Az elutasítás nagyrészt a historizmus szellemének szólt, vagyis egy olyan építészeti gyakorlatnak, mely az elmúlt korok formakincsét szabad válogatásban alkalmazta az épületek külső és belső felületeinek tervezésekor. A főleg neoreneszánsz és neobarokk eszköztárral kialakított épületek egységes utcaképet alkotnak például a Duna utcában⁸, de városszerte találkozunk velük. Az 1850-es években egész sor olyan vendégtervezőről tudunk, akik a szerény régi házak helyére romantikus lakóházakat terveztek, a hatvanas évektől azonban nyomuk vész.⁹ A nagy historizáló megbízások az 1870-es években, a Monarchia megszületése után kezdődtek, mikor a főleg Budapestről és Bécsből érkező építészek mellett egy helyi építőmesterei gárda is kitanult (Czoczek József, Anton Tikmayer, Daka Popović, Martin és Sebastian Sotić, Linarik Vilmos stb.) A legjelentősebb birodalmi, városi és egyházi megbízásoknak a budapesti születésű Molnár György (1829–1899) tett eleget, aki le is telepedett a városban és majd fél évszázadon át itt dolgozott. (Nevéhez fűződik többek között a neoreneszánsz Városháza és a neogótikus Miasszonyunk Szent Neve római katolikus plébánia-templom is, mindkettő az egykori Fő téren.) Említésre méltó még Wagner Gyula (1851–1937) a mai Vajdasági Múzeum és Vajdasági Levéltár épületeinek tervezője; a cseh származású, feltehetőleg Bécsben született Franz Woruda (1857?–1940?) és a zentai Vladimir Nikolić (1857–1922).

Vladimir Mitrović építészettörténész a századforduló éveiben hét magyar, főként budapesti építész mutatott ki Újvidéken, akiknek a város a szecessziót köszönheti: Árkay Aladár (1868–1932), Baumhorn Lipót (1860–1932), Francsek Imre (1864–1920, Jódfürdő), Kovács Károly (?), Márkus Géza (1871–1913), Spiegel Frigyes (1866–1933, Márkussal együtt) és Pekló Béla (1867–1960).¹⁰ A szakirodalom a magyaros, népies szecesszió irányzatának elterjesztőiként illeti őket, ám formakincsük túlmutat a lechner-i vonulaton. Árkay Safarikova utca 7. sz. alatti lakóháza hullámvonalas nyíláskereteléseivel és párkányvonalával valóban közel áll a Lechner Ödön által alkalmazott (tégla)szalagos ornamentikához, s valamelyest ehhez köthető Kopeczky György (1864–1920) Kórházépülete is (Hajduk Veljkova u. 1. 1909). A Francsek Imre által tervezett Jódfürdő (Futoska u. 68. 1909–1910) és Spiegel Frigyes – Márkus Géza Adamovics-palotája (Mladenaca tér 4–6. 1911) viszont inkább az ún. *birodalmi szecesszió* körébe sorolható. A Moravánszky Ákos által propagált fogalom a Monarchia különböző területein egységesen megjelenő, a historizmusban gyökerező homlokzatformáló elemekre utal: így koszorúkra, szárnyas

géniuszokra, maszkokra és mitológiai elemekre.¹¹ Találóbbr talán a kései historizmus kifejezés, ami az 1910-es évek klasszicizáló tendenciáival párosulva egy dekoratív, mégis funkcionális irányt szabott az építőművészetnek. Ebbe az irányba sorolhatók Pekló Béla, Kovács Károly és Baumhorn tízes évek körüli művei is.

2. A főter Baumhorn és Kovács által tervezett épületei

Eltérő szellemben fogant Baumhorn Lipót két legkorábbi újvidéki munkája: a Fő téren álló Újvidéki Takarékpénztár (Trg. Slobode 7. 1904–1905; 1. kép) és az egykor a Fő térre vezető¹² Jevrejska utca 11. szám alatti hitközségi- és zsinagógaegyüttes (1906–1909). Mindkét épület dokumentációja lappang ill. hiányos. A fellelhető források (iratanyagok, tervmásolatok, folyóiratok beszámolóí) alapján a banképület megelőzte a zsinagógatervezést, hiszen a Városi Archívumban (Arhiv grada Novog Sada) őrzött, Baumhorn kész terveire hivatkozó építési engedélykérelem 1904. február 17-én kelt.¹³ Az *Újvidéki Hírlap* 1904. március 20-iki száma már a takarékpénztár megkezdődött munkálatairól tudósít, s kiemeli, hogy az impozáns, modern berendezésű épületet Baumhorn Alpár Ignác instrukcióinak figyelembevételével tervezte. Kivitelezőnek Pekló Béla újvidéki építőmestert nevezik meg.¹⁴ Alpár nevének előkerülése alátámasztani látszik azt a korábbi feltevésemet, miszerint az épület homlokzat kialakítása megfelel a főleg Alpár műveiből levezethető *bankikonográfiának*, értve ez alatt a főhomlokzat két szintet átfogó háromnegyed-oszlop párját (2. kép). Ugyanezen év nyarának végén már befejezéséhez közeledhetett az építkezés, 1905. április 20-án pedig már az elkészült épületben nyílt meg a Takarékpénztár fiókja.¹⁵ A megbízás körülményeit vizsgálván az elérhető szakirodalom

1. kép: Az Újvidéki Takarékpénztár és a Vasember-ház
(A szerző fotója, 2013.)

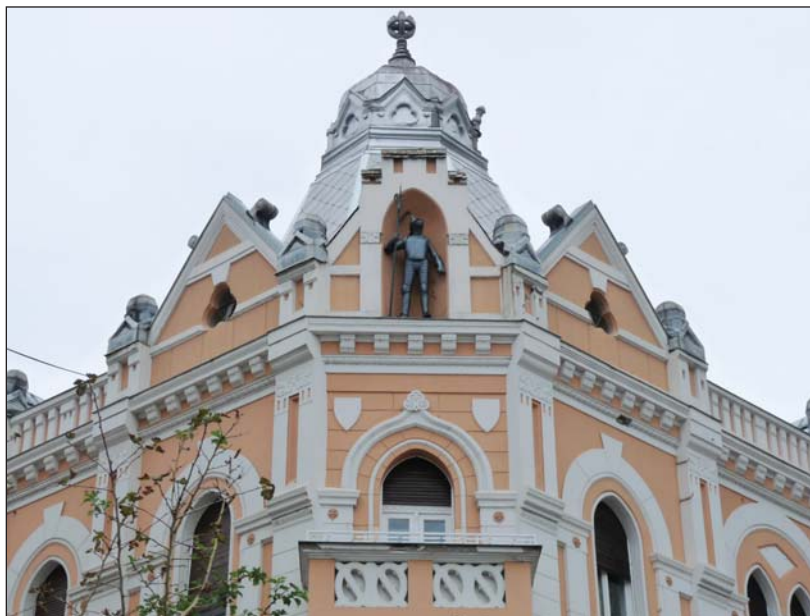

2. kép: Az Újvidéki Takarékpénztár homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

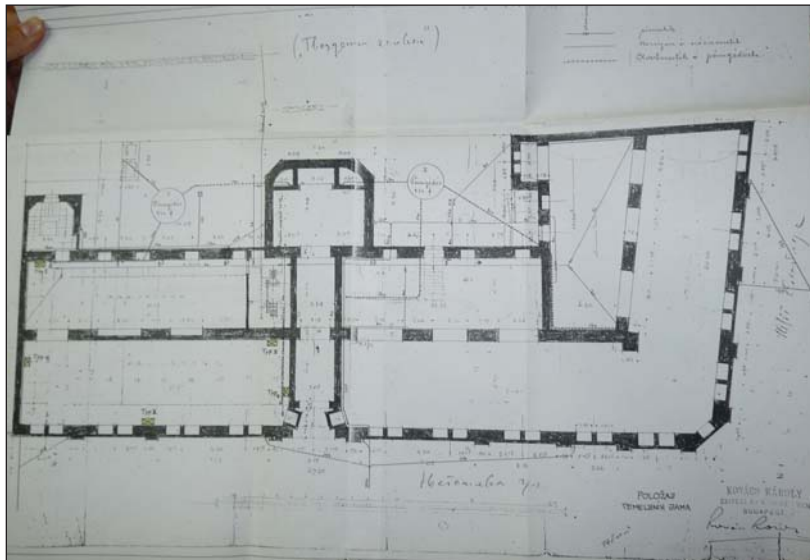
az akkori Katolikus Postatakarékpénztár megrendeléséről tudósít,¹⁶ az igazgatósági tagoknak az *Újvidéki Hírlapban* megjelent névsorát nézve viszont szembetűnik, hogy az újvidéki zsidó hitközség egyes tagjai is az intézet vezetősége között szerepelnek, nem beszélve a pár évvel később Kovács Károllyal dolgoztató Winkle Istvánról. (A megbízás pontosabb körülményei olyan szempontból érdekesek a kutatás számára, hogy kimutatható-e Újvidéken is a Szegeden pár évvel korábban megvalósult forgatókönyv¹⁷, miszerint a zsinagógamegbízásnak köszönhetően érkeztek volna Baumhornhoz a polgári megrendelések? A délvidéki városban ez nem bizonyított, sőt, elképzelhető a felcserélődött sorrend.) Az épület társadalmi visszhangja meglehetősen jó volt, a már említett hírlap¹⁸ egyenesen Újvidék legszébb épületéről beszél, mely monumentalitásával és impozáns mivoltával tökéletesen illeszkedik a neoreneszánsz városháza, a közeli Grand Hotel és a neogótikus templom nagyvárosias környezetébe.

A kései historizáló, ám bécsi szecessziós és Art Nouveau motívumokban is bővelkedő díszes bankpalota formai ellentétül szolgál az 1906-ban tervezett zsinagóga-komplexum funkcionalista megközelítésű épületegyüttesének. A kissé távolabbi hitközségi épületek helyett azonban vessünk egy pillantást a banképület és a katolikus templom között felépült ún. Vasember-házra (Njegoseva 2. 1908–1909, a századfordulón Andrássy utca; 3. kép), mely formaválasztása okán mindkét szomszédjával élénk párbeszédben áll.

Az 1980-as években még Pekló Béla művének tartott házról¹⁹ az újabb kutatás kiderítette, hogy terveit a század elején Újvidéken (is) dolgozó Kovács Károly készítette. Pekló közreműködése továbbra sem kizárt²⁰, ám a városi műemlékvédelmi intézetben található tervmásolat²¹ egyértelműen a Baumhorn munkatársaként Újvidékre érkezett Kovácstól származik (Sajátkezű aláírás és pecsét: Kovács Károly építész és építőmester Budapest; 4. kép). A fénymásolat az eredeti, a Római Katolikus Egyházközség számára tervezett, háromszintes épület pincealaprajzáról készült, évszám és egyéb engedélyszámok nem láthatóak. Az épület tervezése 1908-ra tehető²², elkészülte 1909-re. Földszintjére eredetileg is üzleteket szántak, emeletein pedig nagy lakások kerültek kialakításra. Nevét arról a vaspáncélos lovagszoborról kapta, mely még kétszintes elődjének sarkán állott, az új épületnek pedig lecsapott sarokoromzatában került elhelyezésre. A háromszintes, L-alaprajzú ház homlokzatalkialakítását a városi topográfia tisztán szecessziósként írja le, az alkalmazott formakincs azonban ennél árnyaltabb. A város főtere sarkában elhelyezkedő épület csúcsíves emeleti ablaknyílásaival, szinte szűrős tetőszinti oromfalaival, szögletes, geometrikus kialakításával és az osztásközökben elhelyezett leveles-indás mezőkkel a historizmus és századforduló sajátos keverékét adja. Neogótikus formái az 1893-ban felépült plébániatemplom csúcsíves formáira rímelnek, míg nyíláskiosztása, saroktornya, címerpajzsai, aprólékos vakolatornamentikája az utcaszomszéd banképület hasonló

3. kép: A Vasember-ház oromzata
(A szerző fotója, 2013.)

4. kép: A Vasember-ház tervanyagának fénymásolata
(A Városi Műemlékvédelmi Intézet – Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada – szíves engedélyével. 2013.)

elemeinek pendant-jai. Tervezője igyekezett tehát megfelelni a köztér sarkán álló telek elrendezéséből adódó speciális építészeti feladatnak. Kovács a szomszédos *stílusok* szintézisét választotta úgy, hogy a századfordulós palotatömeg formai megkomponálásához szemezgetett mind a középkorias, mind a szecessziós motívumokból. Ugyanez mondható el a kapubejárójáról is, melynek csúcsíves záródású vakárkádjai felett sormintaszerűen fonódik össze a számráthíves vakolatarchitektúra, a lépcsőház felülvilágítóit pedig geometrikus mintájú ólomüvegablakok töltik ki.

Baumhorn kutatójaként nem állhatom meg megjegyezni, hogy az alkalmazott formakincs egyes motívumai zavarbaejtően *baumhorniak*, így főként a saroktorony (a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárhoz hasonló) és az utcai homlokzat négy-szögletes mezőit kitöltő levélcsokokok valamint csavarodó indák. Ezek megjelenése Baumhorn életművén belül a századforduló első éveire tehető, amikor ezek a motívumok Szeged és Temesvár világi funkciójú épületeinek homlokzat kialakítását meghatározták.²³

3. A Winkle-palota, a zsinagógaegyüttes és a két építész kapcsolata

A közigazgatási, egyházi és pénzügyi csomópontnak számító egykori főtér három nagyobb utca torkolatánál terül el. Egy 1885-ös térkép szerint délkeletről a Fő utca (ma Zmaj Jovina) vezetett a térre, ennek folytatása északnyugat felé az Űri utca (a századfordulón Kossuth Lajos utca, a két háború között Narodnih Heroja, ma Kralja Aleksandra), majd a tértől észak felé a Zsidó utca vezetett a külváros felé. Ez a századfordulón Rákóczi utca, a két háború között Jugosavske Narodne Armije, ma az utca keleti házsorának teljes lebontásával Trg. Pozorišni/Színház tér. (Ennek az utcának a folytatása a mai Jevrejska/Zsidó utca.) A Fő utca épületei 1850–1900 között épült (vagy átalakított) két-háromszintes lakó- és üzletházak, építészeti nyelvük a Monarchia egészéhez hasonlóan általában neoreneszánsz és neobarokk. Az Űri és Zsidó utcák egy része szintén az újjáépítés utáni évtizedekből való, azonban a századforduló is képviselteti magát – méghozzá Baumhorn és Kovács épületeivel.

Az egykori Űri utca két meghatározó épülete az egymással szemben elhelyezkedő Winkle-palota (Kralja Aleksandra 5. 1906–1907, Kovács Károly) és a Menráth-palota (Kralja Aleksandra 14. 1908–09, Baumhorn Lipót). Utóbbi tervezője nem kétséges, dokumentációja lappang, a bútorkereskedő Menráth-család révén viszont története feldolgozott.²⁴ Az épületmegbízás körülményeit homály fedi, a híradások szerint viszont a német származású, köztisztviselőként álló Menráth József a városban ekkor már (el)ismert Baumhorntól rendeli meg nagyszabású palotája terveit. A két telek egyesítésével létrehozott területre Újvidék egyik legmozgalmasabb homlokzatú háza került, melynek építészeti nyelve a bécsi szecesszióhoz kapcsolható. Felépültekor már állt vele szemben Winkle István statikusabb megformálása, ámde

dekoratív háromszintes palotája (5. kép), melynek használatba vételére még 1907 őszen sor került.²⁵ A palotahomlokzat ornamentikus mezői és az ablakközökben elhelyezett koszorús női fejek olyannyira Baumhorn kézjegyének számítanak (utóbbiak megegyeznek a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár székházépületének illeten homlokzatrészletével, ahogyan az erkélykorlátok vasrácsai is azonosak), hogy számomra kérdéses volt az épület szerzősége (6. és 7. kép – a Winkle- és Menráth-paloták homlokzatrészlete). A levéltári kutatás azonban felszínre hozta az I. emeleti

5. kép: A Winkle-udvar homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

6. kép: Koszorús maszk
a Winkle-udvar homlokzatáról
(A szerző fotója, 2013.)

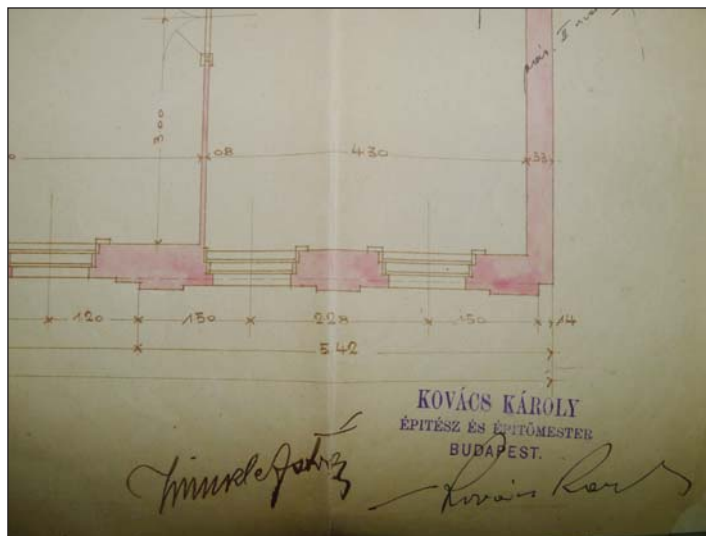

7. kép: A Menráth-palota homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

alaprajz tervét, melyen Kovács Károly pecsétje és aláírása szerepel (dátum nélkül; 8. kép).²⁶ A két Kovács-házat – a Winklé-t és a Vasembert – összeköti egy részlet: mindkettő nyílásközeiben a második emeleti ablakok középvonaláig tartó, vakolatcsíkozású osztópilaszter fut fel. Ez az elem Kovács sajátjának tűnik, mely a kései historizáló-bécsies átvett ornamentális minták mellett megőriz valamennyit a klasszikus 19. századi formakincsből.

A két építész – Baumhorn és Kovács – kapcsolatának időtartama egyelőre nem pontosan ismert, az első említés 1902-ből való²⁷, az utolsó, eddig ismert Kovács által szignált Baumhorn-pecsétes terv pedig a Budapest, Csata és Gömb utcák sarkán álló iskolaépületé volt 1910-ből.²⁸ Munkakapcsolatuk jellegére abból következtethetünk, hogy Kovács Károly pecsétje Újvidéken két lakóház tervein szerepel – a Vasemberházén és a közeli Winkle-palotáén²⁹ –, míg többségben vannak az olyan tervlapok, melyeket a Baumhorn-iroda képviselőjében szignált. Ez utóbbiak közé tartozik a zsinagóga-együttes, a Csata utca iskola és Schwarz Lipót háza. Feltehetően Baumhorn képviselőjében járt el egyes építkezéseknél, így a Budapesttől távol eső Újvidéken is. Itt elsőként a zsinagóga tervlapján szerepel a neve, Baumhorn aláírása mellett (9. kép). A zsinagógatervező neve mellett saját kezű írással 1906. januári dátum szerepel, míg a terv városi felülbélyegzése 1906. május 21-én történt. Elképzelhető, hogy az építkezésre készen álló hitközséghez Kovács Károly hozta el a terveket, s ő intézkedett az építkezésben.³⁰ A kivitelezéssel Lábás Gyula szabadkai cégét bízták meg, aki késéssel ugyan, de elvégezte a munkát. Kovács Károly nevével kapcsolatban így felmerül a művezetés lehetősége, mely tételesen szerepel az építkezés költségvetésében.³¹ Ennek alapján a művezetői poszt tűnik testhezállónak, ami megmagyarázná a Baumhorn-iroda pecsétje mellett szereplő aláírást. Feltételezhetjük ezt abból kifolyólag is, mert a századforduló környékén több olyan építkezés ismert³², melynek tervezője maga a kivitelező építőmester, aki nyilván a művezetést is maga végezte. Nagyszabású munkák esetében viszont – amilyenek a Baumhorn-épületek is – logikusnak tűnik a budapesti építész képviselőjében eljáró művezető helyi ellenőrző tevékenysége. Az ebből a célból Újvidéken tartózkodó Kovács Károly így nagyobb eséllyel kapta meg a Winkle-palota és a Vasember-ház tervezési feladatát, mintha az ország távoli fővárosából kellett volna megbízni valakit. A Winkle-palota megbízása közvetlenül a zsinagógaterv megérkezése után történhetett, amelyről Winkle István, az Újvidéki Takarékpénztár igazgatósági tagja értesülhetett az intézménytől felvett hitközségi kölcsön apropóján. (Az ismert Winkle-terv illetékbélyegének felülbélyegzése olyannyira elmosódott, hogy a dátum az 1906-os évszámon kívül nem olvasható le.) Az 1909 szeptemberéig lefutott hitközségi építkezések alatt kapta Kovács a katolikus plébánia megbízását a Vasember-házra, melynek tervezése 1908-ra tehető. Az utolsó újvidéki megbízás – Schwarz Lipót háza 1910-ből – előtt még két Baumhorn-épület művezetése jöhetett szóba: A Menráth-palotáé 1908–1909-ben és a Tomin-palotáé 1909-ben. Ezekről azonban nem áll rendelkezésünkre információ.

8. kép: A Winkle-udvar tervrészlete

(A szerző fotója, 2013. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma – Istorijiski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv – szíves engedélyével.)

9. kép: Az újvidéki zsinagóga szkennelt tervlapja

(A Városi Műemlékvédelmi Intézet – Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada – szíves engedélyével.)

4. Schwarz Lipót kereskedő elveszettnek hitt háza

Az Újvidék város építészetét feldolgozó tanulmányok egyike adta hírül, hogy Baumhorn Lipót egy ismeretlen, mára elbontott épületet is hátrahagyott a városban: Schwarz Lipót házát a Jevrejska u. 13-ban.³³ Ennek a megállapításnak egy tervlap adott alapot, mely a város Technikai Archívumában található, jelenleg egy válogatott anyagban (10. kép).³⁴ A válogatást végző művészettörténész igyekezett térben elhelyezni az épületet, a történelem viharaiban azonban legkevesebb háromszor átnevezett utcák ezt megnehezítették. A Schwarz Lipót építkezéséhez készült, címmejelölés nélküli pince- és földszintalaprajzokon Baumhorn Lipót pecsétje mellett a kivitelért felelős Berczeller Lipót aláírása látható; a pincéén Kovács Károlyéval kiegészülve. (A két tervlapot egymástól elválasztva, két külön dokumentum-sorban találtam.) Dátum Baumhorn pecsétjén: 1910. június 12. A pincealaprajz mellett egy véghatározat is csatolásra került (426/911-es számmal), mely a városi tanács 1911. január 13-iki ülésének döntését tartalmazza. A határozat apropóját a II. Rákóczi Ferenc utca 13. számú ház leszakadt pinceboltozata adta, melynek kijavítására a tanács kötelezte az építető Schwarz Lipótot. (Véleményük szerint a leszakadást a silány építőanyag és a tervektől való eltérő kivitel okozta, a kijavításhoz ezért előírták első osztályú téglá használatát szigorúan a terveknek megfelelően.) A három dokumentumból nagyjából összeáll az építéstörténet: az 1910 júniusában Schwarz Lipót számára Baumhorn által elkészített tervek a megbízás kezdetét jelzik (legalábbis az építési engedélykérelmet), a terv külső felén a 12498/1910-es pecsét az engedélyszám, melyet a városi tanács a tárgyalási pecsét alapján 1910. június 18-án adott ki; az 1911. januári határozat – a csatolt és Kovács Károly által is aláírt pincealaprajzzal a kivitel során felmerült problémát jelzik. A két terv eltérő őrzési helye és az aláírások különbözősége arra engednek következtetni, hogy Kovács itt is művezetőként lépett fel, s azért szignálta csak a pince tervét, mert a leszakadást követő beadványhoz ezt csatolni kellett.

Még nem kaptunk azonban választ az épület helyére. A szakirodalomban megjelölt Jevrejska utca 13. egy feltételezett telek volt, mely a zsinagóga tözsomszédságában áll. A 13-as szám a Rákóczi 13. miatt merült fel, az utca pedig a névváltozások miatt. A két világháború között ugyanis Jugoslavske Narodna Armije volt a Rákóczi- és Zsidó utcák összevont neve, a dokumentációt kezelő kutató pedig rövidítve „JNA 11?”-lél látta el a dokumentumkülsőt.

A város archív képeslapjait lapozgatva feltűnt, hogy a Rákóczi utca első szakasza a Fő tér közvetlen közelében található, melynek keleti házsorát a Nemzeti Színház építésekor (1981) elbontották. A nyugati oldal azonban érintetlen maradt. Az utcát járva betévedtem egy házba, melynek kapubejárója késő-historizáló, valahogyan ismerős motívumokkal – tárcsás csüngők, tojásléc, címerpajzs – van díszítve (11. kép). A külső homlokzat elsőre kissé jellegtelennek tűnt, inkább premodernnek, mint

10. kép: A Schwarz-ház földszinti alaprajza
(A szerző fotója, 2013. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma
– Istorijiski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv – szíves engedélyével.)

11. kép: A Schwarz-ház kapubejárójának fala
(A szerző fotója, 2013.)

századfordulónak. A tervdokumentációt és a városi térképeket tanulmányozva azonban megbizonyosodtam a felől, hogy a keresett házat nem bontották el, s nem is a Jevrejska utcában áll, hanem mai címén a Pozorišni tér 7. szám alatt (12. kép; magyarul Színház tér). Egyből értelmet nyertek a Takarékpénztárról, a Vasemberházról, a temesvári leányiskoláról és Lloyd-palotáról (1909–12) továbbá Baumhorn szegedi lakóházairól³⁵ ismert üres, csüngőktől körülvett címerpajzsok! Az északi irányból hegyesszögben záródó telekre tervezett lakóház-alaprajz megfelel mind a házformának, mind a korabeli és mostani térképszelvényeken ábrázolt telekkiosztásnak. A pinceterven ábrázolt hat boltszakaszos, egybenyíló borpince kirajzolja előttünk a kereskedő Schwarz Lipót személyét, akinek üzlete a földszinti bolthelyiségek valamelyikében kapott helyet, lakása pedig – feltehetően – a háromszintes ház első emeletén. A zsidó hitközség megbecsült, jómódú tagja már a századfordulót megelőzően a Chevra Kadisa (szentegylet) választmányi tagja volt (1891–1897-ig), részt vett a zsinagógaépítkezést megelőző pénzügyi intézkedésekben valamint 1910–1912 között hitközségi képviselőtestületi taggá választották.³⁶ 1904-ben az Ártézi Gyógyfürdő Részvénytársaság alapító tagjai között találjuk (Winkle István sörgyáros, Czeipek József Takarékpénztári igazgató és dr. Kohn – később Kubinyi – Károly hitközségi elnök társaságában).³⁷ Hasonlóképpen a hitközségi elöljáróság tagja volt a város sokat foglalkoztatott építőmestere is, Berczeller Lipót, aki Schwarz házának kivitelezését végezte.³⁸ Olybá tűnik tehát, hogy Schwarz Lipót elég jómódú és elég köztisztelőben álló is volt ahhoz, hogy a városközpontban építkezzen, s ahhoz is, hogy a fővárosi, Újvidéken ismert és elismert Baumhorn Lipóttal terveztesse házat.

12. kép: A Schwarz-ház homlokzata
(A szerző fotója, 2013.)

A városi építészeti topográfia formavilága alapján az 1920/30-as évekre datálta az egyszerűnek mondható háromszintes házat. Az utcai homlokzat visszafogott, nyílásritmusa 1+1+2+1+1, kapubejárója a középtengelyben nyílik. A földszinti hat kirakatablak/ajtó felett az emelet a középső négy nyílást magában foglaló rizalitként előreugrik. A középtengelyben 2-2 zárterkély kapott helyett, melyek sarkai az első emeleten háromszögben lemetstettek, a másodikon pedig geometrikus hajlású vas-korláttal vannak ellátva. A nyílásközöket a párkányszintig futó, vakolatnégyzetekkel kitöltött pilaszterek tagolják, az ablakok parapetjei négyszögletű faltükrökkel díszítettek. (A homlokzat egészét nézve valószínűleg későbbi átalakításokkal is számolnunk kell.) Szót érdemel még a már említett, gazdagon dekorált kapubejáró, melynek jobb oldalán nyílik a főlépcsőház. A síkmennyezetes, kettéosztott bejáró oldalfalai négyzetes mintájú lizénákkal tagoltak, közeikben a bástyaszerű koronákkal lezárt szögletes címerekkel és csüngőkkel.

Az alkalmazott formakincs közel áll Szeged 1910–1912 között felépült Baumhorn-házainak motívumválasztásához, kezdve a sarkokban lemetstett ablaknyílásokkal a kapubejáró négyzetes lizénáin át a csüngős címerpajzsokig (Szeged, Wagnerbérpalota, Fekete Sas u. 28. – a kapubejárók kialakítása majdnem teljesen megegyezik). Baumhorn 1910 körüli egyszerűsödő, geometrizálódó formái ezek, melyek őrzik és egyben módosítják a historizáló alapmotívumokat, melyeket a tervező a funkcionalitás jegyében alkalmaz.

5. Összegzés

Újvidék építészete rendkívül sokszínű, főleg ha tekintetbe vesszük nemcsak a 19. századi újjáépítés és a századforduló éveit, de a két világháború közötti és a II. világháború utáni időszakot is. A dolgozatban tárgyalt városközpont idővel elvesztette ebbéli funkcióját, még ha a városház, a bankok és a templom nem is mozdultak el helyükről. A város szíve mégis ez maradt, az egykori Fő tér – ma Trg. Slobode – és környéke, ami őrzi a fellendülő gazdasági- és polgári élet dualizmus-kori nyomait. Ebben a fellendülésben az 1848/49-es forradalom- és szabadságharc után egyre jelentősebb szerepet töltött be mind a város németsége, mind a város magyarsága és zsidósága. Ez vezethetett odáig, hogy az izraelita hitközség rendkívül impozáns épületgyűttest emeltetett a korszak legmegbecsültebb zsinagógatervezőjével, Baumhorn Lipóttal. No nem a város szívében, hanem attól kissé távolabb. Az építész és szecesszióval kevert kései historizáló palettája megfelelt nemcsak az asszimilálódott, elért társadalmi helyzetére büszke hitközségi tagok elvárásainak, hanem a város központi pénzintézetének és a németség köréből kikerülő gyáros- és kereskedőrétegnek is. Az építész meghosszabbított kezeként a városba érkező Kovács Károly megbízásai sem vártak magukra sokat. Kovács összességében két önálló palotát tervezett újvidékre (Winkle-palota, Vasember-ház) és biztosan további két

épület művezetését végezte. Baumhorn Lipót munkái a „megtalált” Schwarz-házzal együtt ötre emelkedtek a városban: Újvidéki Takarékpénztár, zsinagógakomplexum, Menráth-palota, Tomin-palota és Schwarz-ház.

Ha összevetjük a két építész alkotásait a városban ezidőtájt dolgozó budapesti építészek munkáival, szembetűnik, hogy Árkay Aladár magyaros, szalagos ornamentikával kidolgozott lakóháza tulajdonképpen egyedül áll a stílusválasztással, még akkor is, ha a Délvidék más városaiban, így Szabadkán és Zentán, de még Szegeden is erőteljesebben virágzott a magyaros szecesszió. A Spiegel – Márkus tervezőpáros nagyvárosias palotája 1911-ben már túlmutat a századfordulón, mind a funkcionális alaprajzzal, mint az épület léptékével. A századfordulón egyrészt úttörőek voltak Baumhorn és Kovács hullámvonalas, ornamentikus alkotásai, másrészt elég konzervatívak is ahhoz, hogy helyet kapjanak a városközpontban. Illeszkedtek ide a megőrzött historizáló részletformák miatt, ugyanakkor nem lépték túl a környező lakóházak kisvárosias léptékét. Az általuk képviselt építészeti formavilág pedig máig a város büszkesége.

Jegyzetek

- ¹ Kutatásaimat a Campus Hungary ösztöndíj keretében végeztem.
- ² A szerző művészettörténész, a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ munkatársa, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola).
- ³ Deákné Oszkó Ágnes: *Baumhorn Lipót újvidéki épületei – egy szerzteágazó életmű keresztmetszete*. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala”. Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 245–250.
- ⁴ A kutatás a Campus Hungary ösztöndíjbizottság háromhetes tanulmányútja keretében valósult meg 2013. október–novembere során. A helyszínen nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Ózer Ágnes történésznek, Katarina Maximov és Vladimir Mitrović művészettörténészeknek, Aleksandar Bede és Visnja Svrđlan építészeknek, Klein Rudolfnak és Dubravka Đukanovićnak, az Újvidéki Egyetem professzorainak, Nebojsa Ili Milosnak, a Város Technikai Arhívuma dolgozójának valamint a Vajdasági Levéltár, a Városi Levéltár és a Matica Srpska Könyvtára segítőkész munkatársainak.
- ⁵ Két alkotás levéltári adatainak hiányában – a tervek mind a helyi szakemberek egybehangzó állítása, mind saját tapasztalataim alapján nem találhatóak, elvesztek – csak feltételezhetjük, hogy a Trandafil tér 12. és a Kralja Aleksandra utca 14. számú házak művezetője is Kovács lehetett, bár erre nincs bizonyíték. A többi épület esetében azonban Kovács képviselői/felügyelői szerepe adott.
- ⁶ Ózer Ágnes: *Élet és történelem*. Újvidék, 2002. 9. A rombolás után a város 2812 házából csak 808 maradt épen.
- ⁷ Jovanović, Slobodan: *Architecture of Novi Sad*. DaNS (Društvo arhitekata Novog Sada) vol. 30. Novi sad, 2000.17.
- ⁸ A historizáló házak részben tudományos alapokon – levéltári és egyéb dokumentumokon – nyugvó feldolgozására és bemutatására jó példa a Városi Múzeum (Muzej grada Novog Sada) Dunavska 29. sz. alatti kiállítóhelyiségének 2013-as őszi időszaki kiállítása,
- ⁹ Mitrović, Vladimir: *The builders of Novi Sad*. DaNS (Društvo arhitekata Novog Sada) vol. 30. Novi Sad, 2000. 21. (a továbbiakban: Mitrović 2000.)
- ¹⁰ Mitrović, Vladimir: *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad, 2010. 85–101.
- ¹¹ Moravánszky Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Budapest, 1998. 106.

- ¹² Az 1930-as években egy körüttal kettészelték a Fő térre vezető két utcát, az Uri és Zsidó utcákat. Jelenleg a Jevrejska/Zsidó utca a bulváruton túlról indul.
- ¹³ Dokumentumszám: F.1. 13944/1904. Építési engedélyszám 5806/kg. 1904. A Baumhorn-tervek hiányoznak. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívumában (Istorijski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv) fennmaradt dokumentáció (PK 31 Njegoseva 1. mappában) – melyből az 1904-es tervezés kompletten hiányzik – őriz egy 1903. december 7-én kelt kérvényt, melyben az Újvidéki Takarékpénztár ideiglenes átalakításra kér engedélyt. Az átalakított épületre kikötik, hogy csak új főépületük felépültéig használnák. (A beadvány száma 187/1903). A városi tanács által megadott építési engedély száma 25060/1903., kelt december 15-én. A csatolt kis tervlap aláírói Vulkó Sándor városi mérnök, Pekló Béla, Pekló Jakab kivitelező, a Takarékpénztár részéről Balassa vezérigazgató és Herger Ágoston.
- ¹⁴ Újvidéki Hírlap, XIII. évf. (1904. március 20.) 23. sz. 1.; A Vállalkozók és Iparosok Lapja közleménye, XXV. évf. (1904) 17. sz. 6.
- ¹⁵ Újvidéki Hírlap, XIII. évf. (1904. augusztus 28.) 69. sz. 2., XIV. évf. (1905. április 23.) 33. sz. 2.
- ¹⁶ Stančić, Donka (szerk.): *Umetnička topografija Novog Sada*. Kézirat. Novi Sad, 2012., Trg. Slobode 7. A kötet várható megjelenése 2013. február, a Matica Srpska gondozásában. Az oldalszám megadásától a kézirat elektronikus, ill. papíralapú megjelenéseinek különbözősége miatt itt is és a továbbiakban is eltekintek, az adott épületek pontos címük alapján visszakereshetőek.
- ¹⁷ A szegedi épületcsoportról és társadalmi beágyazottságukról lásd 2013-ban megjelent tanulmányomat: Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót és megbízói. A zsidó asszimiláció építészeti megnyilvánulásai a századfordulás Szegeden*. In: Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013. 34–45.
- ¹⁸ A hírlap dicséző szavai talán az izraelita hitközségi tag főszerkesztő, dr. Nemes Sándor elfoglaltságának is köszönhetőek.
- ¹⁹ Duranci, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió. Újvidék*, 1983. 67.
- ²⁰ Mitrović 2000. 27.
- ²¹ Városi Műemlékvédelmi Intézet (Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada), Njegoseva 2. Vasember-ház mappája. Az épületre vonatkozó adatok további gyűjteménye: *Umetnička topografija Novog Sada*, Njegoseva 2.
- ²² A városi topográfia vonatkozó része megadja az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma 246.20395/1908-as dokumentumát, a tartalom kifejtése nélkül. A dokumentumot a levéltár nem tudta rendelkezésemre bocsátani.
- ²³ Temesvár, Állami Felsőbb Leányiskola (Timisoara [RO] Bd. Constantin Diaconovici Loga 45. 1901–1903), Szeged, Hitközségi székház (Gutenberg u. 20. 1901–1903)
- ²⁴ Ózer Ágnes: *Volt egyszer egy Újvidék*. Újvidék, 2012. 51–52., *Háztörténetek: Német sorsok a Duna mentén. A Donauschwäbisches Zentralmuseum, Ulm vendégkiállítása: 2002. október 25–2003. február 25*. Budapest, 2002. 141–161.; Ózer Ágnes: *Jedna novosadska priča/Eine neusatzer Geschichte*. Novi Sad, 2008.
- ²⁵ Újvidék, XXXII. évf. (1907. szeptember 22.) 76. sz. 4., XXXII. évf. (1907. október 4.) 88. sz. 4.
- ²⁶ Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívumában Donka Stančić féltrevert anyagaiban leltem rá a tervlapra, melynek külsején piros 17-es szám szerepel. A dokumentumon két engedélyszám szerepel: 11987/1906 és 13182/1906, az illetékbélyeg pecsétjének dátuma 1906. július 11. Aláírók Winkle István és Kovács Károly.
- ²⁷ Fiume 1902-es zsinagógájának ügyiratai között a statikai számításokat Kovács szignálta (1902. 11. 06.), Baumhorn pecsétje alatt. Forrás: Drzavni Arhiv u Rijeci. JU-51 100/1902. dokumentumszám.
- ²⁸ Budapest, Csata u. 20.; Budapest Főváros Levéltára 27464-65 hrsz. tervtári kutató dokumentumai. Rerrich Béla 1909-ben elfogadott tervei helyett Baumhorn változatát kiviteleztek, s az épület tervezőjeként is őt nevezi meg az előcsarnokban elhelyezett márványtábla.
- ²⁹ Makó zsinagógájának tervein is az ő pecsétje szerepel. Forrás: Makó, József Attila Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjtemény 94.49.1-3.
- ³⁰ A zsinagógaépítkezés krónikája: 1904. február 10-én a hitközség közgyűlése az 1826-ban épült templom kibővítésével foglalkozik, amikor felhangzik az új templom építésének gondolata. A költségek összegyűjtése után a hitközség tagjaira bízták a döntést, akik 40 000 korona adományt ajánlottak fel az építés költségeire. (Az Újvidéki Hírlap 1904. március 17-iki számában (XIII. évf. 22. sz. 2.) tételesen felsorolja az adományozókat és hozzájárulásuk mértékét.) A kiválasztott 30 000 koronás telek mellett lévő ún. Löbl-ingaltant is

megvették 28 000 koronáért (talán még 1904-ben). Terv szerint az építkezést 1905 augusztusában kezdték volna meg (kimondva 1905. április 6.), de az épületegyüttes terveinek benyújtásához a megbízott Baumhorn 1905 decemberében egy hónap haladékot kért. 1906. április 12-én az építőbizottság betereszti a beérkezett kiviteli pályázatokat, és Baumhorn beleegyezésével egyöntetűen Lásbas Gyula szabadkai vállalkozó ajánlatát fogadják el. (306 936 korona 46 fillérrel, ami csaknem 140 000 koronával még nőtt.) Az építkezés sorrendjét iskola, zsinagóga, tisztviselőlakásokban állapítják meg. A költséget saját hitközségi erőből, adományokból, a templomülések eladásából, a város támogatásából és az Újvidéki Takarékpénztártól felvett 210 000 korona kölcsönből kívánják fedezni. Megállapították az építész és a művezető mérnökök (Kovács?) tiszteletdíját is (Baumhorn 15 000 korona, ellenőrző mérnökök 4000 korona). A várostól kért támogatás előterjesztésére küldöttséget választott a közgyűlés, melynek többek között tagja volt az 1910-ben Baumhornnal építtető Schwarz Lipót is. A régi, lebontandó templom búcsúistentisztelete 1906. június 3-án zajlott. Három emlékkövet az új templom papi öltözőjébe falazták be.

Az 1907/1908-as tanévre elkészült az iskola, melynek nagytermében berendezték az ideiglenes imaházat. Az előirányzott 1907. november 1-re nem készült el a templom, de 1908. szeptember 1-én a tisztségviselők beöltözhettek a szomszédos hitközségi épületbe, 1909 nyarán felépült a zsinagóga, 1909. szeptember 8-án pedig felavatták. Forrás: Radó Imre – Mayor József: *A noviszádi zsidók története*. Újvidék, 1930. 107–117. (a továbbiakban: Radó – Mayor 1930.). A zsinagógáról ld. még: Stančić, Donka: *Novosadska sinagoga*. Sveske za istoriju Novog Sada 17. Novi Sad, 1986. 153–156.; Šosberger, Pavle: *Sinagoge u Vojvodini*. Novi Sad, 1998. (a továbbiakban: Šosberger 1998.); Šosberger, Pavle: *Novosadski jevreji*. Novi Sad, 2001.

³¹ Az építést felügyelő mérnöknek a helyi Deutsch Adolf-ot nevezi meg Šosberger 1998. 47., ez azonban nem zárja ki Kovács ellenőrzői posztját.

³² Gondolok itt többek között Berceller Lipót, Pekló Béla, Haasz Fülöp és Czoczek Nándor újvidéki építőmesterek munkáira, melyek tervlapjai a levéltárzás során a Jugoslavске Narodne Armije iratcsomójában a kezembe akadtak.

³³ Stančić, Donka: *Novi Sad od kuće do kuće*. Novi Sad, 2005. 294., ugyanezt hozza Filip Krčmar Baumhorn életművéről és vajdasági épületeiről írott tanulmányában: Krčmar, Filip: *Lipót Baumhorn – Povodom 150 godina od rođena*. Rad Muzeja Vojvodine No. 52. Novi Sad, 2010. 295–307.

³⁴ Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma, Donka Stančić féltett anyagai között 156-os számmal, JNA 11-felirattal.

³⁵ Wagner-palota, Kölcsey u. 4. – Kárász u. 14. 1904–1905; Wagner Gusztáv bérháza, Fekete Sas u. 28. 1910–1911; Forbát-ház, Dugonics tér 11. 1911–1912. Szeged épületeinek a Csongrád Megye Levéltárában őrzött tervein Kovács Károly neve egyszer sem szerepel. A dokumentumszámokat ld. a 17. lábjegyzetben közölt tanulmányom vonatkozó részeinél.

³⁶ Radó – Mayor 1930. 103–106., 137.

³⁷ Forrás: az Újvidéki Hírlap részvényjegyzési felhívása 1904. karácsonyán. XIII. évf. (1904. december 25.) 103. sz. 6.

³⁸ Radó – Mayor 1930. 136–139.

Ágnes Ivett Oszkó

Works of Lipót Baumhorn and Károly Kovács Budapest-based Architects in Novi Sad at the Turn-of-the-century. New Results.

In the beginning of the 20th century there was an architect from Budapest who significantly influenced the architecture of Novi Sad. Designer of the new synagogue-complex (1906–1909) and additional four profane buildings is Lipót Baumhorn (1860–1932). The architect designed his works in the style of late-historicism mixed with motifs mainly from the Viennese Sezession. My researches in the archives of Novi Sad opened new facts about his buildings, mainly referred to one building which place was undefined until now. Purpose of my case study is to show the connection between the buildings of Baumhorn and his builder Károly Kovács and the urban context, furthermore their social status in Novi Sad in the Turn-of-the-century.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 26–42. pp. (2015)